

ATATÜRK DÖNEMİ

Siyasi Tarihle İlgili Çalışmalar Üzerinde Bir Değerlendirme (1920-1938)

Doç. Dr. Fatma ACUN

Millî Mücadele, Cumhuriyetin kuruluşu ve inkılâplara şahitlik eden 1920-1938 döneminin siyasî gelişmeleri, ilgili dönemde yapılan siyasî tarih çalışmalarına, bunun da ötesinde, dönemin tarih anlayışının biçimlenmesine kuvvetle tesiri etmiştir. Hızlı değişimin yaşandığı dönemlerde, siyasî gelişmelerin tarih yazımına tesiri bir bakıma tabiidir ve dünyada benzeri örnekleri mevcuttur. Dönemin başlıca siyasî gelişmeleri arasında yer alan 1919'da ulusçuların bir araya gelerek Sivas Kongresi'ni toplamaları, Millî Mücadele'yi yürütmeleri, Cumhuriyet'i kurmaları ve ardından radikal inkılâpları gerçekleştirmeleri, ulusçu tarih anlayışının benimsenmesini tabii kılar. Dönemin başlangıcından itibaren siyaset ve devletle sıkı sıkıya bağlantılı biçimde gelişen tarih anlayışı, tarih yazımının devletin işleri arasına dahil edilerek, ulusçu ideolojiye dayalı bir resmî tarih (tarih tezi) üretilmesiyle neticelenir. Bu dönemde yapılan siyasî tarih çalışmalarının büyük bir kısmının resmî tarih anlayışı çizgisinde olması sebebiyle, resmi tarih anla-

yışı, siyasî tarih çalışmalarının baskın eğilimi hâline gelir. Resmî tarih çizgisi dışında gelişen akademik tarih ise, bağımsız ve eleştirel duruşuyla ayrı bir yol takip eder. Yeni nesillere Cumhuriyet ideolojisini benimsetmeyi amaçlayan resmî tarih çalışmaları ilk ve ortaöğrenime yönelirken, akademik tarihçilik yüksek öğrenime yönelir ve tarihimizin bilimsel yöntemlerle araştırılmasını hedefler. Her iki tür tarih yazıcılığının ortak noktası ise dönemin siyasî gelişmeleri ve siyasî ihtiyaçlarıdır.

İlginçtir ki, ilgili dönemde yazılan, aşağıda değineceğimiz eserlerde, yaşanmakta olan siyasî gelişmelere çok az değinilmiş veya hiç değinilmemiştir. Siyasî gelişmelerin kaydedilmesi ve açıklanmasından ziyade, siyasî ihtiyaçların sürüklediği dönemin tarih anlayışının asıl hedefi, ulus-devlet inşasıdır. Avrupa'nın 19. yüzyılda akademik tarihten beklediği bu rolü, 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Türkiye Cumhuriyeti resmi tarihten beklemektedir. Yeni kurulmuş olması, rejimi yerleştirme endişesi ve gelecek nesillere bırakılacak bir değer-

Fezleke-i Tarih-i Osmani,
Ahmet Vefik Paşa, 1869

Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,
Fuad Köprülü, 1959

ler bütünü oluşturma gayreti, bu beklentinin sebepleridir. Ulus-devlet inşasını hedefleyen ulusçu tarih anlayışı, Cumhuriyet döneminin ürünü olmayıp, Osmanlı son dönemine, imparatorluğun asıl tebaasını teşkil eden Türklerin uluslaşma sürecinin başlarına kadar götürülebilir. Uluslaşma süreci ile paralel gelişen ulusçu tarih yazımının ilk örneği Ahmet Vefik Paşa [1828-1891]'dır. Darülfünun'da *Hikmet-i Tarih* dersi veren Ahmet Vefik Paşa, ilk defa olarak Batılı tarih metotlarının kullanılması gerektiğini söyler, Türklerin tarihi ile Osmanlı tarihi arasındaki farklara dikkati çeker (1863) (Berktaş: 2459). Ahmet Vefik Paşa'nın *Fezleke-i Tarih-i Osmani'si* ile genç nesiller Osmanlı, Avrupa ve dünya tarihini merakla öğrenir (Ortaylı 1986: 428). Ancak, bazı tarihçilerimiz, Ahmet Vefik Paşa'nın sosyal, ekonomik ve entelektüel tarih alanında yaptığı çalışmaların değerli bir belge yayınından öteye gitmediği, dolayısıyla ulusal tarihi başlatmanın şerefini Mustafa Celaleddin ve Süleyman Paşalara vermenin daha isabetli olacağı görüşündedir (Genç 1986: 442). Polonyalı bir mülteci olan Mustafa Celaleddin Paşa, *Les Turcs: anciens et modernes (Eski ve Yeni Türkler)* adlı eserinde (1869), Batı kavimleriyle Türklerin aynı kökenden geldiğini ileri sürer. Tarihi hakikat olmaktan ziyade, Türkleri modernleşmeye ikna etme maksadıyla ifade edilmiş olan bu görüş, daha sonraları Atatürk tarafından yeniden ele alınarak geliştirilecektir. O zamana kadar İslam tarihiyle birlikte ve adeta bu tarihin içinde erimiş biçimde yazılan Türk tarihine yönelik bir başka eser, Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Âlem*'idir (1876). Türk tarihi perspektifini geliştiren bu eserin kaleme alınmasının maksadı, Türkler hakkında yanlış ve kötüleyici anlatımlar sunan kitaplardaki görüşleri çürütmektir. Bahsedilen bu eserler, Türkleri ve Türk tarihini, dolayısıyla da Türkçülüğü ön plana çıkaran ilk çalışmalardır. II. Meşrutiyet'in (1908) özgürlükçü ortamında daha da gelişen ve Balkan Harbi'nde (1913) uğranılan yenilgi neticesinde *ittihad-ı anasır* (etnik unsurların birlikteliği) politikasının iflasıyla tutunulacak tek ideoloji olarak kalan

Türkçülük, Cumhuriyetin kurulmasıyla yeşereceği bir zemin bulur. Ulus inşası sürecinde ve Türkçülük çizgisinde gelişen tarih yazıcılığı, aynı zamanda, Türk tarihine dünya tarihinde yer açma girişimidir.

Millî mücadele ve Cumhuriyetin ilanıyla başlayan, inkılaplarla devam eden bu yeni dönemde tarih anlayışında önemli değişimler meydana gelir. Bu değişim, üç ana nokta hâlinde özetlenebilir: 1) Osmanlı ve İslam tarihinden Türk ve Anadolu tarihine kayma, 2) Batılı metot ve tekniklerin benimsenmesiyle tarih araştırmalarının Batılılaşması ve sosyal, ekonomik, kurumlar gibi yeni araştırma alanlarına açılması, 3) Romantik tarih anlayışının doğuşu ve gelişmesi (Lewis 1953: 227). Belirtilen bu nitelikler Cumhuriyet'in ilk dönemlerindeki tarihçiliği tanımlarken, Anadolu dışındaki topraklardan gelen tarihçiler, bu dönemde gelişen tarih anlayışına damgasını vururlar: Yusuf Akçura, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Fuad Köprülü, Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ahmed Ağaoğlu, Necip Asım ve diğerleri, Türkçülüğün ve batılı anlamda Türk tarih çalışmalarının öncüleridir. Türkçülüğü hâkim kültür, siyasî ideal ve millî karakter olarak algılayan bu tarihçiler, ulusçuluğun Türkçülük şeklinde anlaşılması için mücadele vermişlerdir. Tama- mı aktif siyasette rol alan bu kişiler sayesinde, tüm siyasal ve bilimsel faaliyetler siyaset içinde yoğrulmuştur. Dolayısıyla, bunlar ve dönemin diğer tarihçileri, Türkçü ideallerini ve inançlarını biçimlendiren siyasî akımlara mesafeli durmayı başaramazdı. Dönemin ideolojisi gereği, bütün tarihçiler siyasî tarihçiydi. Bazı siyaset adamları da, görevlendirme yoluyla tarihçi yapılmıştı. İlgili dönemde çok sayıda uzman tarihçi olmadığından, bunun da ötesinde, tarihin yazılması siyasî bir görev sayıldığından, ulusçu liderler ve aktif siyaset adamları da, bir çeşit tarihçiler grubunu oluşturuyordu (Behar 1995: 93). Başka bir açıdan bakıldığında, tarihi yapanlarla yazarlar aynı kişilerdi. Bu durum, yani, Atatürk başta olmak üzere Cumhuriyetin kurucularının tarihle uğraşması, yaptıkları işin bilincine varmalarını sağlıyordu.

Dönemin tarihçiliğinde yeşeren ulusçu ideolojinin kavramlaştırılmasında Yusuf Akçura'nın

rolü önemlidir. Irka dayalı Türk ulusu anlayışına dair görüşlerini, daha 1904'de yayımladığı *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalesinde dile getirmişti. İslamiyet ise Türklerin tarihinde çeşitli geleneklerden birini oluştuyordu. Akçura'nın Türk tarihini laikleştiren bu görüşü, irka dair görüşüyle birlikte tarih tezinde ifadesini buldu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ulusçu tarih yazımına Türk perspektifinin yerleştirilmesi gibi büyük bir görev Akçura'nın önünde duruyordu. Bu görevi tanımlamaya ve ulusal tarihin perspektiflerini çözümlemeye çalışıyordu. Etnopolitik bir kavram olarak doğan Türklüğün muhteva, yönelim ve perspektif kazanması, diğer bir ifadeyle, tarihte Türklüğe yer açılması gerekiyordu. Akçura, tam da bu işi yaptı. Tarih kurumsallaşması girişimlerinde çeşitli görevler aldı, Türk Tarih Kurumu'nun ilk başkanı, I. Türk Tarih Kongresi'nin başkanı oldu. Diğer yandan, uzman tarihçilik ve araştırmacılık Akçura'nın işi olmamıştır. O, siyasî faaliyetleri ve aktif katılımı ile Cumhuriyetin ideologuydu (Behar 1995: 149-150).

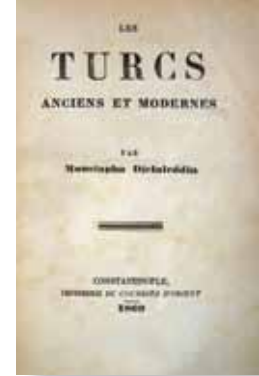
Akçura'nın materyalist tarih görüşü çerçevesinde, *Kadro* dergisi etrafında farklı bir tarih anlayışı gelişti (1932-1934). Kadrocu tarih görüşü, Marks ve Sombort'un gözlemlerinden yola çıkarak, mazlum milletlerin geri kalmışlığını veya geri bırakılmışlığını araştıran tarihi çözümlemeye yöneldi. Ekonomik konular, Türk tarihçiliğinde ilk kez kavramsal düzeyde ve ayrıntılı biçimde işlendi. Kısa sürmesine rağmen, Kadro hareketi ve Kadrocuların soyut çözümlemeleri, tarihçiliğimizde önemli bir dönüm noktası oluşturdu (Toprak 1986: 432-433).

Ankara'da bu çalışmalar devam ederken, İstanbul'da başlattığı çalışmalarıyla tarihçiliğimizde asıl yön belirleyici etkiyi, tarih araştırmalarının Batılı manada gelişmesinde öncü rolü üstlenen Fuad Köprülü (1890-1966) yaptı. İslam öncesi ve İslamî dönem Türk tarihinin bütünlük içerisinde ele alınarak çalışılması ve tarihî olay ve olguların çok sebepli bir nedensellik çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi Köprülü ile yerleşmiştir (Öz 2001: 21). Dönemindeki Gökalp ve Akçura gibi tarihçilerin yaptığı büyük genellemelerin bir benze-

rini de Köprülü yaparak, Türk tarihindeki esas çizgiyi Oğuzlar-Büyük Selçuklular-Anadolu Selçukluları-Beylikler-Osmanlı İmparatorluğu olarak belirlemiştir (Berktaş 2449). Tek başına bu genelleme bile tarihçiliğimizin en görkemli ürünüdür ve ileriki çalışmalar için ana plan görevi görmüştür. Cumhuriyet'in ileriki dönemindeki tarihçiler, çalışmalarını bu plan istikametinde yürütmüştür. Ancak, Köprülü'nün çalışmaları, özellikle Osmanlı devletinin kuruluşu vesilesiyle açıkladığı din ve irka dair görüşleri, resmî tarih tezinde karşılık bulamadığı için uzunca bir süre gölgede kalmıştır (1934'de Fransa'da kaleme aldığı *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* adlı eseri, ancak aradan 25 yıl geçtikten sonra Türkiye'de basılabilmıştır). Bu dönemde çeşitli vesilelerle yaptığı, üstü örtülü, çekimser eleştirilerle, ulusçu tarihçiler cephesindeki Türk ırkı ve dini konusundaki en basit ve yüzeysel yorumları bile etkisizleştirmede başarılı olamamış, muhalefeti ancak tek parti yönetiminin sona ermesiyle ifadesini bulmuştur.

Köprülü yumuşak muhalefet kanadında yer alırken, Zeki Velidi Togan, resmî tarih tezi üzerindeki eleştirilerini daha açıktan ifade etmiştir. Yöntem, kaynak ve siyasetin tarihe müdahale etmemesi konusunda yaptığı eleştirilerle, muhalifler cephesinde yerini alan Togan, siyasî faaliyetler ve tartışmalardan uzan durarak çalışmalarını sadece tarihe yoğunlaştıran, bu tutumunu uzun yıllar devam ettiren yegâne tarihçidir. Tarih konusu, felsefesi ve metodu üzerine yazdığı *Tarihte Usul* (1930) adlı eserinde, olaylardan ziyade Türk tarihinin problemleri üzerine durması, döneminde fazlaca ihtiyaç duyulan fakat göz ardı edilen, tarih çalışmalarına düşünsel altyapı oluşturma endişesindenidir.

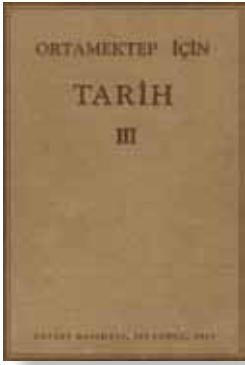
Yukarıda özetlenen akademik tarih çalışmaları, resmî tarihe yüklenen "ulus devletini tarihi temellerine dayandırma" işine alternatif arayışlarıdır. Ancak, konuya ideolojik bakılması sebebiyle, akademik tarihin bilimsel metotlara ve verilere dayalı olarak sunduğu alternatifler pek itibar görmemiştir. Dönem tarihçiliğinin daha önemli bir eksikliği, yaşanan dönemin

Les Turcs; Anciens et Modernes, Mustafa Cellaeddin, 1869

Türkiye Tarihi, Ahmet Hâmit
(Ongunsul)-Mustafa Muhsin
(Teker), 1930

Ortamektep İçin Tarih III, 1937

siyasî tarihine ilişkin çalışmaların büyük ölçüde eksik kalmış, siyasî bilimlerin ayrı bir bilim dalı olarak gelişmesi konusunda başarı sağlanamamış olmasıdır. Millî Mücadele, Cumhuriyetin kuruluşu ve inkılâplar dönemlerinde, siyasî bilimlere konu olacak çok sayıda malzeme çıkmasına rağmen, bunlar üzerinde hiç durulmamış, siyasetle ilgili çalışmalar, siyasî gücün kullanılması ve siyasî otoritenin kabulünü meşrulaştırma sorununa sınırlı tutulmuştur (Abadan-Unat ve Sarıbay 1986: 73). Bu, aslında Osmanlıda mevcut olan, siyasî düşüncenin siyasî gücün kullanımını meşrulaştırmayla ilgilenmesi tutumunun bir devamıdır ve en güzel ifadesini, resmi tarihin ürünü olan tarih tezinde bulmuştur.

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki tarih anlayışının, dolayısıyla da tarih tezinin, bir yandan Osmanlı geçmişine dayanırken, bir yandan da Fransız pozitivist ve Alman romantik akımlarının tesirinde kaldığı belirtilmelidir. Avrupa toplumlarının uluslaşması sürecinde etkili olan romantik akım, geçmişe büyük bir hayranlık duyuyor, ulusçuluğu ise toplumu ilerletici ve eğitici bir güç olarak görüyordu. Bu sebeple, Türk ulusuna kimlik yaratma sürecinde, ulusçuluk üzerinden yola devam edilmesi uygundu. Pozitivist tarih anlayışı ise tarihî hakikatleri, pozitif bilimlerde olduğu gibi, yoruma gerek duymayan maddi bulgular olarak ele alıyordu. Geçmişin olguları art arda sıralandığı ve aralarında nedensellik bağı kurulduğunda kendilerini açıklayacaklardı. Romantik ulusçuluk akımının pozitivist bakış açısıyla yorumlanması, Avrupa'da olduğu gibi, Türkiye'de de tarihçilerin işini kolaylaştırdı. Geçmişe hayranlığın maddi delillerle desteklenmesi, ulusal kimlik yaratmada oldukça pratik bir yol olarak görüldü. Sonuçta, romantizmin geçmişe hayranlığı, pozitivistin kolaycılığı ve tarihin ve idealizmin otoriter gücü birleşerek, Türk ulusçularına çok cazip, fakat hepsi bir arada değerlendirildiğinde karmaşık ve içinde birçok çelişkileri barındıran bir tarih anlayışı sundu (Behar 1995: 39-40).

Cumhuriyetin kuruluşu ve Türk ulusçuluğunun Cumhuriyetin ideolojisi olarak benimsenmesi, tarih tezinin olgunlaşmasını sağlıyordu. Yukarıda da belirtildiği gibi, tarihi yapanlarla tarihi yazarların aynı şahıslar olması, bir "siyasetçi tarihçiler" grubunu ortaya çıkarıyordu. Bu tarihçiler kendi özel durumlarından dolayı, siyasetle bir bilim olan tarihi birleştirmede hiçbir sakınca görmediler. Dönemin liberal eleştirmenleri bile, tarih ve kültür kurumlarının devletin otoriter denetimi altına girmesine itirazda bulunmuyor, hatta tabii karşıılıyorlardı. Yeni ve modern, kendi görüşlerine uygun bir devletin varlığını, tarih, kültür ve bilimsel çalışmalar açısından yeterli buluyor, daha da ileri giderek, devlet desteğini ve denetimini savunuyorlardı. Tarih çalışmalarının devletin denetimi altına girmesi, bu suretle engelle karşılaşmadı. Yüzyılın başında 1912'de kurulduğunda, siyasî bakımdan bağımsız, ciddi tarih çalışmalarını destekleyen bir kurum olan Türk Ocakları üzerinde giderek artan siyasî denetim, resmi tarih yazılması arzusunun ilk belirtilerini veriyordu. Tarihi kurumsallaştırmanın temelleri bu dönemde atıldı. Bunlardan ilki, *Tarih-i Osmanî Encümeni*'nin *Türk Tarih Encümeni* olarak yeniden düzenlenmesidir (1927). İkincisi ise, Türk Ocakları'nın kapatılmasından birkaç ay önce, bünyesinde bir *Türk Ocağı Türk Tarih Heyeti* kurulması (1930), bir yıl sonra bu heyetin *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*'ne (1931), ardından da *Türk Tarih Kurumu*'na (1935) dönüştürülmesidir.

Türk Tarihini Tektik Cemiyeti'nin asıl amacı, Türk tarihini yeniden yazmaktı. Cemiyetten ve Türk tarihçilerinden, bilimsel ve çağdaş kurallarla derli toplu ders kitapları yazmaları, siyasî iktidarı güçlendirmek maksadıyla, Türk ulusçuluğunu yeniden tanımlanmaları bekleniyordu. Siyasî ve eğitsel nitelikli bu iki gerekçe ile orta dereceli okullar için tarih kitapları yazma girişimi başlatıldı. Bu girişimin ilk ürünü, Hâmit ve Muhsin tarafından yazılan ve 1924- 1927 arasında üç kez basılan *Türkiye Tarihi*'dir. İkinci ürünü, tarih tezinin ilk adımını temsil eden fakat yeterli görülmediği için okullarda okutulmayan, yüz adet basılarak yalnızca uzman-

lara dağıtılan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı komisyon çalışmasıdır (komisyon üyeleri Afet İnan, Mehmet Tevfik, Samih Rifat, Yusuf Akçura, Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemseddin, Vasıf ve Yusuf Ziya beylerdir). Bu eserin daha sonra özeti çıkarılarak, *Türk Tarihinin Ana Hatları Methal Kısım* adıyla otuz bin adet basılmıştır. 1929–30 yıllarında hazırlanan bu kitap, müteakiben liseler için hazırlanacak olan *Tarih, Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri* adlı dört ciltlik kitabın ön çalışması niteliğindedir. Dördüncü ürün ise, *Tarih*'in basitleştirilmesiyle hazırlanan üç ciltlik *Ortamektep için Tarih* kitabıdır. Toplam on ciltten oluşan bu kitaplardan son ikisi, tarih tezinin olgunlaştığı döneme rastlar, tezin derin izlerini taşıırken pek çok çelişkiyi de içinde barındırır.

Türk tarihinin yeniden yazılması ve ders kitapları haline dönüştürülmesi projesi esnasında tecrübe edilen güçlüklerin, daha geniş çaplı bir örgütlenmeye gidilmesini gerekli kılması üzerine, bir tarih kongresinin toplanması kararlaştırılır. 1932'de Atatürk'ün himayesinde toplanan I. Türk Tarih Kongresi'nin amacı, tarih tezini resmî biçimde, geniş bir kitleye tanıtmak ve ders kitaplarını geliştirmektir. Amaç bu şekilde belirlenince, katılımcılarının çoğunun öğretmenlerden oluşması da kaçınılmazdır. Az sayıda uzman tarihçi, asistan ve meclis üyesi de kongreye katılır. Katılımcıların kompozisyonu kongrenin gidişatını da belirler: az tartışma, çok öğrenme. Tartışmaların çoğunun üstü örtülü ve özür diler biçimde yapılması, tarih tezinin bilimsel metotlarla araştırılmasını, bu suretle bilimsel temellere oturtulmasını engeller. Kongrede, Türk ulusal kimliğinin ırk ve dil temeline dayalı olarak açıklanması yeterli bulunmuş, ancak, soruna hangi yöntemlerle yaklaşılacağı netleştirilmemiştir. Bazı Avrupalı antropologların kolaycı yöntemleri, Türk ulusal kimlik arayışı için kurtarıcı olarak görülmüş ve benimsenmiştir. Hâlbuki ne Afet İnan Hanım'ın hocası Pittard, ne de başka bir Avrupalı antropolog, Türklerin ulusçu tarih tezini oluşturabilecekleri çerçeveyi çizmişlerdi. Cumhuriyetin ulusçu tarihçileri, bunların bölük pörçük görüşlerini, yine bölük pörçük biçimde alarak,

Büyük Nutuk

Yrd. Doç. Dr. Hakan UZUN

Mustafa Kemal Paşa'nın çeşitli konularla ilgili söylenmiş birçok nutuğu vardır. Bunların bir kısmı *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* adıyla kitap haline de getirilmiştir. Ancak 15–20 Ekim 1927'de, CHF'nin kongresinde partililere yapmış olduğu konuşma, kısa bir süre sonra kitap hâline getirilmiş ve *Nutuk*, *Büyük Nutuk*, *Söylev* adlarıyla tarihe geçmiştir.

Tarihe yön veren bir liderin olaylara bakış açısının yansıtıldığı *Nutuk*, toplumun değerleri ve siyasi dengeler dikkate alınarak hazırlanmış, popüler, siyasal ve tarihsel nitelik taşıyan ve kendi içinde tutarlı bir eser niteliğindedir. Ayrıca tek parti olan CHF'nin üyelerine ve topluma Cumhuriyet'in ideolojisinin ve geçmişin nasıl değerlendirilmesi gerektiğinin en yetkili ağızdan aktarılmasıdır.

Nutuk, 19 Mayıs 1919–20 Ekim 1927 yılları arasındaki olayları, gelişmeleri ve bu gelişmelerde rol oynayan kişileri kapsamaktadır. Mustafa Kemal Paşa eserinde, Millî Mücadele döneminde Türk yurdunun içinde bulunduğu durumun tablosunu çizmiş, bu mücadelenin ve inkılabın ne güç koşullar ve engeller içinde başarıldığını ayrıntıları ve belgeleri ile gözler önüne sermiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın güzel söz söyleme yeteneğini de sergilediği *Nutuk* edebî açıdan değerlendirildiğinde, biçim ve içerik bakımından *Türk nesrinin, hitabet sanatının ve edebiyatının* en önemli eserlerinden birisi olarak kabul edilir. Dil ve üslup açısından son derece iyi özelliklere sahip bir eserdir. Kelime bakımından çok zengindir ve sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır. *Nutuk*'a üslup açısından bakıldığında ise günlük konuşma dilinin söz değerleriyle, Osmanlıca kelimelerin iç içe kullanıldığı açık ve yalın bir dilin *Nutuk*'a hâkim olduğu görülür.

Gazi Mustafa Kemal'in kendi el yazısıyla Büyük Nutuk çalışmalarından bir parça

Nutuk'un Hazırlanması, Okunması ve Basımı

Mustafa Kemal Paşa *Nutuk*'unu hazırlarken yoğun bir çalışma süreci yaşamıştır. Çok sayıda belgeyi kendi başına tasnif etmiş, günlerce uykusuz kalmıştır.

Nutuk, Ankara Ulus'ta, Ankara Palas karşısında bulunan ve 1924–1961 yılları arasında meclis binası olarak kullanılan yerde okunmuştur. *Nutuk*'un söyleneceği 15 Ekim 1927 Cumartesi günü, saat 10.00'da Meclis'te toplanacak olan CHF'nin kongresine büyük bir rağbet olmuş, halk Mustafa Kemal Paşa'yı görmek için meclisin önünde yoğun bir kalabalık oluşturmuş, milletvekilleri, elçiler, üst düzey bürokrat ve askerler kongreye katılmışlardır.

Dönemin basınından anlaşıldığına göre, *Nutuk* toplam 6 gün, 36 saat 33 dakikada söylenmiştir. *Nutuk*'un ilk gününde (15 Teşrinievvel Cumartesi 1927) 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak basmasından, Sivas Kongresine kadar olan bölümü aktaran Mustafa Kemal Paşa, diğer günlerde ise *Nutuk*'unu şu şekilde söylemiştir: İkinci gün Son Osmanlı Mebusan

Meclisi'nin seçimlerine kadar, üçüncü gün Büyük Millet Meclisi'nin açılışına kadar, dördüncü gün İkinci İnönü Zaferi'ne kadar, beşinci gün Lozan Barış Antlaşması'na kadar, altıncı ve son gün ise *Nutuk*'unu "Gençliğe Hitabe" ile bitirmiştir.

Nutuk söylenirken dinleyiciler arasında son derece duygusal anlar da yaşanmıştır. Basından anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Kemal Paşa'yı büyük bir dikkat ve heyecanla dinleyen kongre üyeleri, O'nun, İsmet Paşa'ya I. ve II. İnönü Muharebeleri'nin kazanılması nedeniyle çektiği telgrafları dinlerken gözyaşlarını tutamamışlardır.

Nutuk'un sonunda söylenen "Gençliğe Hitabe" ise ülke genelinde büyük bir heyecan ve coşkuyla karşılanmış, özellikle de Mustafa Kemal Paşa'nın gençliğe seslenirken, sesinin titremesi ve ağlaması, bu heyecan ve coşkuyu bir kat daha artırmıştır. Gençliğe hitabe öğrenciler dışında da yankı bulmuş, ülkenin birçok yerinden Mustafa Kemal Paşa'ya telgraflar çekilmiştir.

Nutuk ilk olarak 1928 yılında Türk Tayyare Cemiyeti tarafından basılmıştır. Yurt dışında da basılan *Nutuk*'un Almanca, Fransızca ve İngilizce baskıları, Almanya'nın Leipzig şehrindeki K. F. Kohler Yayınevi tarafından gerçekleştirilmiştir. Rus dilinde basımı ise 1929–1934 yılları arasında Sovyetler Birliği tarafından yapılmıştır.

Nutuk üzerinden belli bir süre geçtikten sonra ilk olarak şekil yönünden belli bir takım değişikliklere uğratılmıştır. Örneğin: 1928 yılı baskısında yer almayan yan başlıklar 1934 yılı baskısına konulmuştur. Ancak *Nutuk*'un daha kolay okunması amacıyla eklenen yan başlıklara karşın, yeni nesillerin anlaması ve algılaması kolay olmamıştır. Bu nedenle şekil yönünden değiştirilmesinin yanı sıra istek ve ihtiyaçlara göre dili ve üslubu da gözden geçirilmiştir. Bu bağlamda *Nutuk* gerçek anlamda ve resmî olarak ilk kez 1963 yılında Türk Dil Kurumu ta-

Gazi Mustafa Kemal, TBMM'de tarihî Büyük Nutku'nu okurken, 15 Ekim 1927

rafından sadeleştirilmiştir. Daha sonra 1973'te Kültür Bakanlığı tarafından sadeleştirilen *Nutuk*'un, günümüzde birçok özel yayınevleri dışında Türk Tarih Kurumu ve Atatürk Araştırma Merkezi tarafından çıkarılan sadeleştirilmiş metinleri de mevcuttur. Metinler içinde, Zeynep Korkmaz tarafından yayına hazırlanan ve uzun süredir Atatürk Araştırma Merkezi'nce basılan *Nutuk*'un, özellikle dil yönünden rahatlıkla anlaşılabilir bir nitelikte olup, sadeleştirilmiş *Nutuk* metinleri içerisinde aslına en uygun olan ve en kolay anlaşılabilen metin olduğu söylenebilir.

Nutuk'un Söylenme Amacı

Söylenildiği andan itibaren siyasal, sosyal ve akademik alanda ses getiren ve bazı kişi, grup ve kesimler için bir hareket noktası oluşturan ve temel bir başvuru kaynağı olarak ele alınan *Nutuk*, rasgele hazırlanmış bir metin değildir. Sahip olduğu özellikler ve hazırlanma aşaması dahi göz önüne alındığında Mustafa Kemal Paşa'nın, eserini ani bir karar veya bir kızgınlık neticesinde alelacele hazırlamadığı görülür. Ayrıca *Nutuk*'un okunduğu 1927 yılı da öylesine seçilmiş bir tarih değildir. Mustafa Kemal Paşa'nın bilinçli bir tercihidir. Çünkü ülkede bu yıla kadar yaşanan bir takım siyasal olaylar onun açısından *Nutuk*'un okunmasını zorunlu değilse de gerekli kılmıştır. Nitekim 1927 yılına gelindiğinde Türkiye'deki siyasal inkılaplar büyük ölçüde tamamlanmış, toplumsal alanda insanların inanç dünyalarını ve günlük yaşamlarını doğrudan etkileyen değişikliklere gidilmiştir. Yaşanan bu değişim bir taraftan toplumu ulusal bir kimliğe taşıyıp, evrensel değerlerle tanışmasını sağlarken diğer yandan toplumsal ve kişisel muhalefet duygularına yol açmıştır. Hatta sonunda ağır bedellerin ödenmesine yol açan siyasal örgütlenme, isyan ve suikast teşebbüslerine kadar varan bir takım huzursuzluklara da sebebiyet vermiştir.

Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın böylesi önemli bir söylevde bulunmasında ve ardın-

dan basımını gerçekleştirmesinde kısa, orta ve uzun vadeli hedefleri olduğuna kuşku yoktur. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'u hazırlarken kesinlikle tek bir amacı gerçekleştirmeye yönelmemiştir. Bu nedenle "Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk*'u söylemekteki amacı ne idi?" sorusuna cevap aranırken çok yönlü ve geniş kapsamlı düşünmekte yarar vardır. Buna cevaplar aranırken, *Nutuk*'un öncesinde, ülkede yaşanan ve çoğunluğunu siyasal ve sosyal gelişmelerin oluşturduğu bir takım olaylar da hatırlanmalı, özellikle muhalefet ve CHF'deki değişim gözardı edilmemelidir. Çünkü *Nutuk*'un söylenmesinde ve içeriğinin oluşmasında, yaşanan bu siyasal ve sosyal gelişmelerin ve diğer bazı olayların etkisinin olduğunu ileri sürmek hiç de abartılı bir iddia değildir.

Nutuk'un Önemi ve Etkisi

Nutuk, söylenmeye başlandığı andan itibaren çeşitli alanlardaki önem ve değerini sürekli olarak korumuştur. *Nutuk*'a bakış açısı ve ondan beklenenler, 1927'den günümüze kadar değişmemiş, tarihsel açıdan önemini ve güncelliğini hiç kaybetmemiştir. Bu durum, *Nutuk*'un niteliği ile doğrudan ilgili olduğu kadar, geçen zaman içerisinde Türkiye'de yaşanan sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel gelişmeler ile Mustafa Kemal Paşa'nın Türk toplumunun zihninde bir değer yargısı olarak yerleşmesiyle de yakından ilgilidir.

İlk okunduğu andan itibaren konuya çok yakın bir ilgi göstermiş olan basın, Mustafa Kemal Paşa'nın CHF'nin kongresinde çok önemli bir nutuk söyleyeceğini günler önceden kamuoyuna duyurmuştur. *Nutuk*'un söylenmeye başlanmasından sona ermesine kadar, gazetelerin baş sayfaları bu konuya ayrılmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerine göre önemli gördükleri sözlerini başlıklarına taşımışlardır. Gazetelerde, günlük köşe yazılarıyla birçok yazar, *Nutuk*'la ilgili görüşlerini ve kongre izlenimlerini okuyucularına aktarmışlardır. Yapılan yorumlarla *Nutuk* söylendiği ilk

Gazi Mustafa Kemal'in, Büyük Nutuk'u okuduktan sonra çektiği ve eserin ilk baskısında yer alan fotoğrafı, 20 Ekim 1927

Nutuk, Gazi Mustafa Kemal, 1927 (ilk baskı)

günlerden itibaren inkılabın tarihiyle bire bir örtüşen bir eser olarak, hatta bizzat inkılabın tarihi olarak görülmüştür. Ayrıca basın, Mustafa Kemal Paşa'nın eleştiri getirdiği birçok kişiyi aynı üslupla ağır bir dille eleştirmiş ve daha da ileri giderek neredeyse yargılamıştır. Böylelikle siyasi bir hesaplaşmanın aracı olmuştur.

Bunların dışında basın, *Nutuk* sayesinde, geçmişte gizli kalmış olan birçok olayın ortaya çıktığını öne sürmüştü ve Millî Mücadele sırasında, Mustafa Kemal Paşa'nın yaşadığı zorluklara da atıfta bulunmuştur. Yine Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele ve inkılabı gerçekleştirirken kullandığı yönteme de değinilmiş ve diğer kişilerle yaşadıklarından hareketle Millî Mücadele ve inkılabın başarıya ulaşmasında tek adam olarak gösterilmiştir. Basının bu tür yayınları Mustafa Kemal Paşa'nın kamuoyunda zaten var olan saygınlığını daha da arttırırken, *Nutuk*'un da toplum tarafından benimsenmesi sürecini hızlandırmıştır.

Nutuk yabancı basına da yansımıştır. Avrupada Türkiye'ye olan ilgiyi arttırmış ve dış basın *Nutuk* üzerine verdiği haberlerin yanı sıra, Türkiye'de yaşanan köklü değişimlerle ilgili değerlendirmelerde de bulunmuştur. Böylelikle Türkiye ve Türkiye'de yaşananlar, dünya kamuoyunun gündemine taşınmıştır. Dış temsilciliklerden gelen telgraflardan da anlaşıldığı üzere, *Nutuk* yurt dışındaki devlet yöneticileri tarafından da oldukça büyük bir ilgiyle karşılanmış, aralarında Bulgaristan Kralı III. Boris, Mussolini gibi yöneticilerin de bulunduğu yabancı devlet adamları *Nutuk*'u okumak istemişlerdir. *Nutuk*'un Arapça'ya çevrilmesinin gündeme geldiği sıralarda, Amerika Birleşik Devletleri'nde de dağıtılması ve bu yolla burada Türkiye aleyhinde faaliyet gösteren Ermeni ve Rum gruplarının etkinliğinin kırılması amaçlanmış, Türkiye lehine bir propaganda malzemesi olarak kullanılmak istenmiştir.

Ayrıca *Nutuk*, söylendiği dönemden günümüze kadar başta akademisyenler olmak üzere, birçok kişinin dikkatini çekmiş, üzerinde çok

sayıda araştırma yapılmış, özetlenmiş, sadeleştirilmiş, oyunlar yazılmış, tarihçiler tarafından Cumhuriyet tarihinde temel başvuru eseri olarak kullanılmış ve resmî tarihin temel dayanaklarından birisi olmuştur.

Bunun dışında *Nutuk*'tan sadece bilimsel anlamda değil, siyasal ve toplumsal hedeflere ulaşmak için de bir araç, bir temel başvuru eseri olarak yararlanılması düşünülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nin ve Atatürk İlkelerinin öğrenilmesi ve benimsenmesi, birçok yazar tarafından Türk devletinin geleceği açısından bir güvence aracı olarak görülmüş ve *Nutuk* da bu öğrenme ve benimsemenin -ya da benimsetmenin- en doğru kaynağı olarak topluma sunulmuştur. Bu nedenle hemen herkes tarafından *Nutuk*'un Türk milleti için önemi defalarca vurgulanmış, mutlaka okunması ve herkese okutturulması konusu üzerinde de özellikle durulmuştur. Adına düzenlenen bilgi şöenlerinde dahi özellikle üzerinde durulan husus yine *Nutuk*'un okunması olmuş; hatta 2003'te Atatürk Araştırma Merkezi tarafından *Nutuk*'un okunuşunun 75. yılı nedeniyle yapılan bir bilgi şöenine de "Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk'u Anlayarak Okumak" adı verilmiştir. *Nutuk*'un okunması ve halka ulaştırılması için öncelikli olarak devlet gayret göstermiştir. Öyle ki ülkede herkesin evinde bir *Nutuk* bulunması ve okunmasının sağlanmasına yönelik politikalar üretilmiştir. Basıldığı ilk andan başlayarak devlet memurlarına satılmış, CHF örgütlerine, Halkevlerine ve spor kulüplerine gönderilmiş, devlet kurumlarına düşük maliyetle bastırılmıştır. Köy odaları ve köy kitaplıkları da dâhil olmak üzere bütün kitaplıklara dağıtılması için özel bir çaba harcanmıştır.

Nutuk'un 1927'den günümüze değin Türkçe ve yabancı dillerdeki baskıları ele alındığında, bunların hemen hepsinde devletin baskı, yayın ve dağıtımda ön planda olduğu görülür. Bu durum *Nutuk*'a ilk günden itibaren resmî bir belge niteliği kazandırmış, Türkiye Cumhuriyeti'nin

resmî tarih yazımında vazgeçilmez kaynak olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Bu nedenle *Nutuk*'un özellikle, tarih bilimi ile eğitim ve öğretim alanı üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Uzun süre tarih yazımı alanında, Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemi tarihi için âdeta bir standart hâline gelmiştir. Tarihçiler, sık sık referans gösterirken, bu eserde ileri sürülenleri de tartışmamışlardır. İlk, orta, lise ve yüksek öğretimde okutulan tarih ders kitapları üzerinde de çok büyük etkisi olmuş, bu suretle okullarda çocuklar ve gençler kuşaklar boyunca Cumhuriyet tarihinin belli dönemlerini *Nutuk* eksenli bir şekilde öğrenmişlerdir.

Özetle *Nutuk*'un okunduğu günden günümüze kadar geçen süreç içerisinde dünyada ve Türkiye'de birçok siyasi olay ve gelişmeler meydana gelmiş; tüm bu gelişmeler, farklı siyasi yapılanmalara, iktidar değişikliklerine, yeni düşünce ve anlayışlara yol açmıştır. Ancak tüm bu yaşananlara karşın *Nutuk*'a verilen önem, gerek kişiler gerekse devlet açısından hemen hemen hiç değişmemiş, bu önem yıllar içinde artarak devam etmiştir. *Nutuk* her yeni dönemde ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap verecek ve birçok sorunun çözümünü sağlayacak bir eser olarak görülmüştür. *Nutuk*'a, Türk tarihinin öğrenilmesine yardımcı olmasının yanı sıra, bir kurtarıcı gözüyle de bakılmış ve zor duruma düşüldüğünde onun bir yol gösterici olabileceğine inanılmıştır. Okunduğunda her türlü sorunun çözülebileceği, her konuda ilerleme sağlanacağı, onun millî birlik ve beraberliğin sağlanmasında etkili olacağı düşünülmüş, ayrıca sahte Atatürkçüleri tespit etmek ve Atatürk düşmanlarını alt etmek, vatani dış saldırılardan korumak, milletin ahlâki değerlerini oluşturmak, onlara terbiye, millî ruh, çağdaşlık ve bir hedef vermek gibi amaçlar için de yararlanılabileceği iddia edilmiştir.

Söz konusu beklentileri, bir başka çerçeveden bakıldığında, *Nutuk*'a yüklenmiş sosyal ve siyasi sorumluluklar olarak da görmek mümkündür.

Kaynaklar

- Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50 Yılı Semineri Bildiriler ve Tartışmalar*, (1980), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI: Dizi-Sa. 37, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Dumont, Paul (1997), *Atatürk'ün Yazdığı Tarih: Söylev*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı ve Yayıncılık A.Ş.
- Ersoylu, Halil (1991), *Nutuk Üzerine İncelemeler*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 719.
- Kundakçı, Gül (Yayına hzl.) (1999), *70. Yılında Ulusal Ve Uluslararası Boyutlarıyla Atatürk'ün Büyük Nutuk'u ve Dönemi*, Ankara: ODTÜ Basım İşliği.
- Nutuk'ta Anılan Komutanların Biyografileri*, (1981), Ankara: Gnkur. Basımevi.
- Okunusunun 50. Yılında Söylev Özel Sayısı* (1977), Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergi, S: 314.
- Önelçin, Adnan (1981), *Nutuk'un (Söylev'in) İçinden*, İstanbul: Yüce Yay.
- Özerdim, Sami N. (1993), *Nutuk (Söylev) Genel Dizin*, C.IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Parla, Taha (1994), *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, Atatürk'ün Nutuk'u*, C.I, İstanbul: İletişim Yayınları
- Şimşir, Bilâl N. (1991), *Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi-sa.61.
- Uluğ, İsmail Hakkı (1968), *Atatürk'ün Çizdiği Portreler*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Uzun, Hakan (2006), *Atatürk ve Nutuk*, Ankara.
- Yetmişbeşinci Yılında Büyük Nutuk'u Anlayarak Okumak, Bilgi Şoleni 17-18 Ekim, 2003 Ankara Bildiriler*, (2003), Ankara: ATAM Yay.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk* adlı eserinin (I. baskı) iç kapak resmi, 1927

Gazi Mustafa Kemal, Büyük Nutuk'u okuduktan sonra, TBMM'den ayrılırken, 20 Ekim 1927

kendi görüşlerine bilimsel dayanak temin ettiklerini düşünüyorlardı (Behar 1995: 160). 1930'ların ortaları, siyasî yönden rejimin otoriter hâle geldiği dönemdir. Böyle otoriter bir atmosferde toplanan II. Türk Tarih Kongresi'nde (1937) tartışma ortamı tamamen ortadan kalkmıştı. Gerçekten de, kongre esnasında tarih eğitimi ve araştırmaları alanında en küçük tartışma ve görüş alışverişi olmadı. Netice, tarih tezinin mutlak zaferiydi. Türk tarihinin kökenlerini bir yandan Anadolu, diğer yandan Orta Asya'da aramayı, bu suretle bir Türk kimliği oluşturmayı hedefleyen tarih tezi, dönemin siyasî tarih anlayışına ve eğitimine hakim olmuştu. Bu esnada, yakın geçmiş üzerinde karanlık bir tablo çizerek, Türk tarihini en güçlü ve uzun döneminden, yani Osmanlılardan koparmayı başarmıştı. Koparılan bu halkanın yerine eklenmesi, Osmanlı tarihinin geniş zamanlı bir Türk tarihi içinde önemli bir safha olarak görülmesi için 1960'lı yılları beklemek gerekti. Tarih tezinin, Türk tarihinin yüzyıllar süren bu gerçekliğini göz ardı etmesi, bilimsel temele dayanmaktan ziyade, siyasetçilerin kurgusu niteliğinde olması ve üzerinde fazla düşünülmeyen, eleştirilmeden otoriter biçimde sunulması, tarihçiliğimizi ileri götürmek yerine geri adım attırıyordu. Cumhuriyetin tarihçileri uzun bir süre Türk tarihini, Orta Asya ile Atatürk devrimleri arasında bağlantı biçiminde algıladılar. Bu algılama biçimi, inkılâpların tarihî süreç içerisinde belli bir safha olduğunu kabul etmelerini engelliyor, bunu inançsızlıkla suçluyorlardı. Bu görüşleri aynen, yazdıkları tarih eserlerine de yansıdı. Tarih tezinin dönemin tarihçiliğine diğer önemli bir tesiri de, eleştirel bakış açısının, tasfiye edilmesi gereken siyasî muhalefet gibi görülmesiydi. Başlangıçta yerleştirilen ve iktidarı meşru, muhalefeti gayri-meşru sayan bu düşüncenin izale edilmesi için uzun zaman beklemek gerekti. Muhalefetle ilgili bu görüş, eleştirel bakış açılarının önünü tıkayarak belki de, tarih yazıcılığımızın gelişmesinin önündeki en önemli engeli oluşturdu. Cumhuriyetin ilk yıllarında, ulus-devlet kurma

sürecinde tarihten yoğun biçimde istifade edildi. Yakın geçmişi göz ardı etme veya unutma, hayali kurgular yaratma, kökenlerini tarih dışı değerlerle açıklama, bu değerlerle kendilerini diğer uluslardan üstün görme, tarih tezinin yerine getirdiği fonksiyonlar arasındaydı. Bu fonksiyonları yerine getirecek türden bir tarih yazıcılığının gelişmesine vesile oldu.

Dönemin tarih yazıcılığında görülen aşırılıklar, Cumhuriyet ideolojisinin kaçınılmaz sonuçları değil, hızlı değişimin yaşandığı 1920'li ve 1930'lu yıllardaki şartlarının neticesiydi. Tarihin hep istikrarlı ve dengeli biçimde ilerlemesini beklemek, hiçbir aşırılığı ve sivrililiği barındırmadığını düşünmek fazlaca iyimserlik olur. Türk tarihinin İslam tarihinin sınırlarını aşarak, neredeyse bütün dünyayı kucaklaması; muhtevasının peygamberler ve hanedan tarihinden bir ulusun tarihine dönüşmesi; İslam öncesine, Orta Asya'ya gidilmesiyle tarihin bütünlüğü ve devamlılığı fikrinin yerleşmesi; Türk tarihinin laikleşmesi ve dünya tarihine eklenmesi, dönemin tarih anlayışının getirdiği açılımlardır. Bu açılımlar tarihçiliğimizin ileriki dönemlerdeki gelişimi için gerekli yönlendirmeleri yapmıştır.

Kaynaklar

- Abadan-Unat, Nermin – Ali Yaşar Sarıbay (1986), "Siyaset Sosyolojisi: Geçmiş, Kapsamı, Türkiye'deki Gelişimi Çizgisi ve İlgili Alanlarına Bir Bakış", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, s. 61-95.
- Behar, Büşra Ersanlı (1995), *İktidar ve Tarih*, İstanbul: Afa Yay.
- Berktaş, Halil, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 9, s. 2456-2474.
- Genç, Mehmet (1986), "Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, s. 439-446.
- Lewis, Bernard (1953), "History Writing and National Revival in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, June-July, s. 218-227.
- Ortaylı, İlber (1986), "Osmanlı Tarih Yazıcılığının Evrimi Üzerine Düşünceler", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, s. 419-430.
- Öz, Mehmet (2001), "Cumhuriyet Döneminde Tarih Araştırmaları", *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bilimsel Gelişmeler Sempozyumu*, 8-10 Kasım 2000 Ankara, Ankara: s. 17-28.
- Toprak, Zafer (1986), "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği, s. 431-438.